

KNIHOVNA NOVOVĚKÉ TRADICE
A SOUČASNOSTI
Svazek 68

THEODOR W. ADORNO
MAX HORKHEIMER
Dialektika osvětlení
Filosofické fragmenty

PRAHA
2009

K novému vydání

Dialektika osvícenství vyšla roku 1947 v amsterdamském nakladatelství Querido. Tato kniha, která se nejprve šířila pomalu, je již delší čas rozebrána. K tomu, abychom ji nyní po více než dvaceti letech vydali znovu, nás ani tak nevedlo časté naléhání, jako spíše přesvědčení, že nemálo jejích myšlenek je ještě dnes aktuálních, a uvědomujeme si také, že tato kniha dalekosáhle určovala naše pozdější teoretické snahy. Vnější pozorovatel si může jen stěží představit, do jaké míry oba zodpovídáme za každou větu. Dlouhé úseky jsme diktovali společně; pnutí mezi oběma duchovními temperamenty, které se spojily v jedné knize, je oživujícím principem *Dialektiky*.

Ne na všem, co je v knize řečeno, trváme beze změny. Bylo by to neslučitelné s teorií, která pravdě přisuzuje historické jádro místo toho, aby se jako cosi neměnného postavila proti dějinnému pohybu. Kniha byla sepsána v okamžiku, v němž bylo možno dohlédnout konce nacionálně socialistického teroru. Na nemálo místech však formulace již není přiměřená dnešní realitě. Avšak již tenkrát jsme přechod k administrovanému (verwalteten) světu nepovažovali za nijak neškodný.

V období politického rozštěpení na gigantické mocenské bloky, objektivně puze ke vzájemné srážce, děsivý trend pokračuje. Konflikty ve třetím světě a nový vzestup totalitarismu jsou stejně tak málo historickými epizodami, jako byl tehdy podle *Dialektiky* fašismus. Kritické myšlení, které se nezastavuje ani před pokrokem, dnes vyžaduje, abychom stranili zbytkům svobody – tendencím k reálné humanitě, i když se vzhledem k převažujícímu historickému směřování zdají bezmocné.

Vývoj k totální integraci, rozpoznáný v této knize, je přerušen, nikoli odstraněn; hrozí, že se naplní prostřednictvím diktatur a válek. Prognóza s tím spojeného převrácení osvícenství v pozitivismus, v mýtus toho, co fakticky je, a nakonec ztotožnění inteligence s ne-

přátelstvím vůči duchu, se ve zdrcující míře potvrdila. Naše koncepce dějin nepředpokládá, že je tímto vývojem nedotčena, ale nehoní se pozitivisticky za informacemi. Jakožto kritika filosofie se filosofie nechce vzdát.

Z Ameriky, kde byla tato kniha napsána, jsme se vrátili do Německa s přesvědčením, že zde můžeme teoreticky i prakticky vykonat víc než kde jinde. Spolu s Friedrichem Pollockem, k jehož padesátým a dnes pětasedmdesátým narozeninám je tato kniha věnována, jsme znovu vybudovali Institut pro sociální výzkum s myšlenkou na to, že rozvineme koncepci formulovanou v *Dialektice*. Při dalším formování naší teorie i s ní souvisejících společných zkušenostech nám v tom byla nejvzácnější pomocnicí Gretel Adornová, ostatně jako již při prvním vydání.

Změny jsme prováděli mnohem šetrněji, než je obvyklé u knih vydávaných po několika desetiletích. Nechtěli jsme retušovat, co jsme napsali, a to ani zjevně neadekvátní místa. Kdybychom chtěli tento text uvést plně do souladu se současnou situací, neznamenaloby to nic jiného než sepsat novou knihu. I ve svých pozdějších spisích jsme dali výraz tomu, že dnes běží především o ochranu, rozšiřování a rozvíjení svobody a že je třeba vyhnout se – byť nepřímému – urychlování vývoje směrem k administrované společnosti. V zásadě jsme si vystačili s opravou tiskových chyb a podobných věcí. Tato zdrženlivost činí z této knihy jistou dokumentaci; doufáme však, že je i něčím víc.

Frankfurt nad Mohanem, duben 1969
Max Horkheimer, Theodor W. Adorno

Předmluva

Když jsme začali s prací, jejíž první ukázky jsme věnovali Friedrichu Pollockovi, doufali jsme, že dokončený celek mu budeme moci předložit k jeho padesátým narozeninám. Čím více jsme však do tohoto úkolu pronikali, tím zřetelněji jsme si uvědomovali nepoměr mezi tímto podnikem a našimi silami. Nepředsevzali jsme si ve skutečnosti nic menšího než objevit, proč lidstvo, místo aby vstoupilo do skutečně lidského stavu, upadá do nového druhu barbarství. Podcenili jsme těžkosti výkladu, protože jsme ještě příliš důvěřovali modernímu vědomí. A přestože jsme již mnoho let pozorovali, že v moderním vědeckém provozu se za velké objevy platí rostoucím rozkladem teoretického vzdělání, stále jsme věřili, že naše úsilí se omezí především na kritiku nebo rozvíjení speciálních oborů. Alespoň tematicky jsme se chtěli držet tradičních disciplín: sociologie, psychologie a teorie poznání.

Fragmenty, které jsme zde sjednotili v jedné knize, však ukazují, že jsme se oné důvěry museli vzdát. Jestliže pečlivé pěstování a prověřování vědecké tradice, zvláště tam, kde ji pozitivističtí puristé jako neužitečný balast vydávají zapomnění, tvoří moment poznání, pak dnešní zhroucení buržoazní civilizace zproblematizovalo nejen vědecký provoz, ale také smysl vědy. Co ocelově tvrdí fašisté pokrytecky vychvalují a přizpůsobiví experti na humanitu naivně prosazují – neúnavné sebeničení osvícenství –, je to, co nutí myšlení k tomu, aby si zakázalo i tu poslední bezelstnost vůči zvykům a tendencím ducha doby. Jestliže veřejnost dospěla do stavu, v němž se myšlenka nevyhnutelně stává zbožím a jazyk vychvalováním tohoto zboží, pak pokus vysledovat kořeny takové depravace se musí zřeknout loajality vůči platným jazykovým a myšlenkovým požadavkům dříve, než jejich světově historické konsekvence tento podnik úplně zmaří.

Kdyby tu byly jen překážky, jež vyplývají ze sebezapomenuté instrumentalizace vědy, mohlo by se myšlení o společenských otázkách připojit alespoň k těm směrům, které se k oficiální vědě chovají

opozičně. Nicméně i ty jsou zahrnuty do celkového procesu produkce. Změnily se neméně než ideologie, proti níž se obracely. Zakoušejí to, co se již odedávna děje triumfující myšlenice. Vystupuje-li tato myšlenka záměrně ze svého kritického živlu jako pouhý prostředek ve službě něčeho stávajícího, pak nechtěně popouzí k tomu, aby se to pozitivní, jež si zvolila, přeměnilo na negativní, zničující. Filosofie, která v 18. století, navzdory upalování knih i lidí, vštěpovala hanebnosti strach ze smrti, za Bonaparta již k této hanebnosti přešla. Nakonec si Comtova apologetická škola uzurpovala dědictví nesmiřitelných encyklopedistů a podala ruku všemu, proti čemu se encyklopedisté kdysi stavěli. Metamorfózy kritiky v afirmaci nenechávají nedotčen ani teoretický obsah – jeho pravda se vypařuje. V současnosti ovšem motorizované dějiny takový duchovní vývoj ještě urychlují a oficiální mluvčí, kteří mají jiné starosti, teorii, jež jim dopomohla k místu na slunci, likvidují ještě dříve, než se může skutečně zprostitovat.

Při sebezpytování vlastní viny proto myšlení vidí, že je oloupeno nejen o afirmativní užívání vědeckého a každodenního jazyka, ale také o užívání opozičního pojmového jazyka. Nenabízí se už žádný způsob jazykového vyjádření, který by nesměřoval k přizpůsobení se vládnoucím myšlenkovým směrům, a co sám od sebe nevykoná omletý jazyk, to umně završí společenská mašinérie. Cenzorům, dobrovolně vydržovaným filmovými továrnami z obavy před vyššími výdaji, odpovídají analogické instance ve všech resortech. Proces, jemuž podléhá literární text – ne-li v automatickém předvídání svého sestavovatele, pak každopádně prostřednictvím štábu lektorů, vydavatelů, zpracovatelů, námezdných literátů uvnitř i mimo nakladatelské kanceláře –, předčí svou důkladností jakoukoli cenzuru. Jak se zdá, ctižádostí systému výchovy, navzdory všem blahodárným reformám, je učinit funkci cenzury naprosto nadbytečnou. Mínění, že bez striktního omezení na konstatování faktů a počet pravděpodobnosti by zůstal poznávající duch příliš citlivý na šarlatánství a pověry, připravuje vyprahlou půdu pro dychtivé přijetí šarlatánství a pověr. Jako prohibice od pradávna zpřístupnila ještě jedovatější produkt, tak zablokování teoretické představivosti připravilo cestu k politickému šílenství. Pokud mu snad lidé ještě nepropadli, jsou prostřednictvím cenzurních mechanismů (vnějších i těch, jež jsou vštípeny do nich samotných) oloupeni o prostředky odporu.

Aporie, před níž jsme se při své práci octli, se tím prokázala jako první předmět, který jsme měli prozkoumat: sebeničení osvícenství. Nemáme žádnou pochybnost – a v tom spočívá naše *petitio principii* –, že svoboda ve společnosti je neoddělitelná od osvíceného myšlení. Věříme však, že musíme stejně zřetelně poznat, že pojem právě tohoto myšlení – neméně než konkrétní historické formy, instituce společnosti, do nichž se zapletlo – již obsahuje zárodek onoho regrese, k němuž dnes všude dochází. Nepřijme-li do sebe osvícenství reflexi tohoto regresivního momentu, zpečetuje si svůj vlastní osud. Přenecháme-li přemýšlení o destruktivním prvku pokroku nepřátelům pokroku, ztratí slepě pragmatické myšlení svůj sebe překračující (aufhebenden) charakter, a tedy i vztah k pravdě. Na záhadné připravenosti technologicky vychovaných mas upadnout do pout jakéhokoli despotismu, na jejich sebezničující afinitě k lidové paranoi, na vši té pojmově nezpracované nesmyslnosti se odhaluje, jak slabé jsou současné teoretické schopnosti.

Věříme, že v těchto fragmentech přispějeme k posílení teoretického chápání, pokud ukážeme, že příčinu upadnutí osvícenství do mytologie netřeba hledat ani tak u nacionalistických, pohanských a dalších moderních mytologií, vymyšlených právě za účelem tohoto upadnutí, nýbrž v osvícenství samotném, které ztuhlo ve strachu před pravdou. Oba pojmy přitom nelze chápat pouze jako duchovně dějinné, nýbrž jako reálné. Stejně jako osvícenství vyjadřuje skutečný pohyb buržoazní společnosti jako celku (v aspektu její ideje ztělesněné v osobách a institucích), tak pravda neznamena pouze rozumové vědomí, nýbrž i jeho podobu ve skutečnosti. Strach pravého syna moderní civilizace odchýlit se od faktů, jež jsou však při vnímání již upraveny do podoby klišé, a sice zvyklostmi vládnoucími ve vědě, obchodu a politice, je bezprostředně též jako strach z odchýlení se na společenské rovině. Oněmi zvyklostmi se definuje i pojem jasnosti v jazyce a myšlení, s nímž se dnes spokojí umění, literatura a filosofie. Tím, že tento pojem tabuizuje myšlení, negativně posuzující fakta i vládnoucí formy myšlení, stejně jako temnou všeobsáhlou, jíž ze všeho nejraději připisuje cizí původ, drží ducha spoutaného ve stále hlubší slepotě. Náleží už k bezútěšnému stavu, že i ten nejčestnější reformátor, jenž doporučuje obnovu úpadkovým stereotypním jazykem, tím, že přebírá vtištěný aparát kategorií a za ním stojící špatnou filosofii, posiluje moc stávajícího, kterou by

chtěl zlomit. Falešná jasnost je pouze jiným výrazem pro mýtus; mýtus vždy byl zároveň temný i osvětlující. Odjakživa se projevoval důvěrnou znalostí a ukazoval svou nezávislost na práci pojmového myšlení.

Závislost lidí na přírodě dnes nelze oddělit od společenského pokroku. Růst hospodářské produktivity na jedné straně vytváří podmínky pro spravedlivější svět, na druhé straně propůjčuje technickému aparátu a sociálním skupinám, které jím disponují, nezměrnou převahu nad zbytkem obyvatelstva. Jednotlivec je vůči ekonomickým silám zcela anulován. Tyto síly přitom vytvářejí moc společnosti nad přírodou v dosud netušené výši. I když se jednotlivec před nástrojem, který obsluhuje, ztrácí, je jím zaopatřen lépe než kdy předtím. Za nespravedlivého stavu světa bezmoc a ovladatelnost masy roste s množstvím statků, jež jsou jí přidělovány. Materiálně značné a sociálně žalostné zvýšení životní úrovně těch, kdo jsou dole, se odráží v pokryteckém rozšíření ducha. Tím, na čem duchu opravdu záleží, je negace zvěcnění. Tam, kde je fixován jako kulturní statek a distribuován ke konzumním účelům, musí zaniknout. Tok precizních informací a vyšňožené zábavy lidí zároveň poučuje i ohlupuje.

Nejde o kulturu jako hodnotu, jak to chápou kritikové civilizace – Huxley, Jaspers, Ortega y Gasset a jiní –, nýbrž osvícenství se musí rozpomenout samo na sebe, nemají-li být lidé úplně zrazeni. Nejde o konzervování minulosti, nýbrž o naplnění minulé naděje. Dnes však minulost pokračuje jako ničení minulosti. Jestliže účtyhodné vzdělání bylo až do 19. století privilegiem, zaplaceným zvýšeným utrpením nevzdělaných, pak ve 20. století je hygienický tovární prostor vykoupěn rozpuštěním všeho kulturního v gigantickém tavicím kotli. Snad by nešlo ani o tak vysokou cenu, kdyby výprodej kultury nepřispíval k tomu, že se ekonomické vymoženosti převrací ve svůj opak.

Za daných poměrů se i dary štěstěny stávají prvky neštěstí. Jestliže se masa těchto darů pro nepřítomnost společenského subjektu projevovala v minulých periodách jako takzvaná nadprodukce v krizích vnitřního hospodářství, pak dnes, vinou toho, že jako onen společenský subjekt se intronizovaly mocné skupiny, plodí mezinárodní hrozbu fašismu: pokrok se převrací v úpadek. Skutečnost, že hygienický tovární prostor a vše, co s ním jde ruku v ruce – lidové auto-

mobily a sportovní paláce –, tupě likviduje metafyziku, by ještě bylo lhostejné, ale že ve společenském celku se tyto věci stávají metafyzikou, ideologickou oponou, za níž se soustřeďuje reálné neštěstí, to lhostejné není. Z toho vycházejí naše fragmenty.

První pojednání, teoretický základ následujících, se snaží blíže vysvětlit propletení racionality a společenské skutečnosti, stejně jako propletení přírody a jejího ovládání, které od toho prvního nelze oddělit. Kritika provedená nyní na osvícenství má připravit jeho pozitivní pojem, který osvícenství vysvobodí z jeho zapletení ve slepém panství.

První pojednání lze v jeho kritické části shrnout zhruba do dvou tezí: již mýtus je osvícenství a osvícenství se převrací zpět do mytologie. Tyto teze rozvádíme v obou exkurzech na specifických předmětech. První exkurs sleduje dialektiku mýtu a osvícenství na *Odyseii* jako jednom z nejranějších reprezentativních svědectví buržoazní západní civilizace. V jeho středu stojí pojmy oběti a zřeknutí, u nichž se projevuje diference i jednota mezi mytickou přírodou a jejím osvěceným ovládnutím. Druhý exkurs se zabývá Kantem, Sadem a Nietzschem, neúprosnými dovršiteli osvícenství. Ukazuje, jak podřízení všeho přírodního samovládnému subjektu nakonec ústí právě v panství slepě objektivního, přírodního. Tato tendence vyrovnává všechny protiklady buržoazního myšlení, zejména protiklad morální přisnosti a absolutní amorálnosti.

Oddíl „Kulturní průmysl“ ukazuje regresi osvícenství v ideologii, jež nachází svůj směrodatný výraz ve filmu a rozhlase. Osvícenství zde spočívá především v kalkulaci účinku a techniky produkce a šíření; na základě svého vlastního obsahu se ideologie vyčerpává tím, že z existující skutečnosti a z moci, která kontroluje techniku, činí modlu. Při zkoumání tohoto rozporu bereme kulturní průmysl vážněji, než jak by sám chtěl. Ale jelikož jeho odvolávání se na vlastní komerční charakter, přiznání k umírněné pravdě, se už dávno stalo výmluvou, již se zbavuje odpovědnosti za lži, drží se naše analýza nároku, objektivně tkvícího v produktech, že tyto produkty jsou estetickými výtvary, a v tomto smyslu zpodobňují pravdu. Na nicotnosti onoho nároku dokazuje tato analýza přízračnost společenské skutečnosti. Oddíl o kulturním průmyslu je ještě fragmentárnější než jiné oddíly.

Tezovitě vyložení „prvků antisemitismu“ ve stejnojmenné stati se týká pádu osvěcené civilizace do skutečného barbarství. Nejen

teoretická, ale i praktická tendence k sebezničení patří k racionalitě od počátku, ani v nejmenším jen ve fázi, v níž se projevuje ve své obnaženosti. V tomto smyslu načrtáváme filosofickou prehistorii antisemitismu. Jeho „iracionalismus“ lze odvodit z podstaty vládnoucího rozumu samého a ze světa odpovídajícího jeho obrazu. „Prvky“ jsou v bezprostřední souvislosti s empirickými bádáními Institutu pro sociální výzkum – nadace, kterou založil a udržuje při životě Felix Weil, bez níž by nebyly možné nejen naše studie, ale ani podstatná část teoretické práce německých emigrantů, kteří pokračují v práci navzdory Hitlerovi. První tři teze jsme sepsali spolu s Leo Löwenthalem, s nímž jsme od prvních frankfurtských let pracovali na mnoha vědeckých otázkách.

V poslední části publikujeme náčrty a rozvrhy, které jednak patří do myšlenkového okruhu předcházejících pojednání, aniž by tam našly své místo, jednak předběžně načrtávají problémy nadcházející práce. Většinou se vztahují k dialektické antropologii.

Los Angeles, Kalifornie, květen 1944

Tato kniha neobsahuje žádné podstatné změny textu, jak byl dokončen ještě za války. Dodatečně je k němu přidána jen poslední teze „Prvků antisemitismu“.

Červen 1947

Max Horkheimer, Theodor W. Adorno

Pojem osvícenství

Cílem osvícenství v nejobecnějším významu pokrokového myšlení od počátku bylo zbavit lidi strachu a učinit z nich pány. Dokonale osvícená země však září ve znamení triumfálního neštěstí. Programem osvícenství bylo odkouzlení světa: Osvícenství chtělo rozložit mýty a obrazotvornost nahradit věděním. Tyto motivy shromáždil již Bacon, „otec experimentální filosofie“.¹ Pohrdá adepty tradice, kteří „nejprve věří, že druzí vědí, co nevědí, a poté, že oni sami vědí, co nevědí. Avšak lehkověrnost, nevole vůči pochybnostem, neuváženost v odpovědích, vychloubačnost vzděláním, nechuť odporovat, zaujatost, nedbalost ve vlastním bádání, slovní fetišismus, prodlévání u pouhých dílčích poznatků – toto a podobné věci brání šťastnému sňatku lidského rozumu s přirozeností věcí a místo toho jej zaprodávají jalovým pojmům a nahodilým experimentům. Plod a potomstvo takového slavného spojení si lze snadno představit. Tiskařský lis – hrubý vynález, dělo – vynález blízký předchozímu, kompas – do jisté míry známý již dříve. Jakou změnu tyto tři objevy způsobily – jeden na poli vědy, druhý ve věci války, třetí ve věci financí, obchodu a lodní dopravy! A o tyto objevy, říkám, se jen náhodně klopýtlo, jen náhodou se do nich narazilo. Převaha člověka tedy spočívá ve vědě, to nestrpí žádnou pochybnost. V něm se uchovávají mnohé věci, jež si se všemi svými poklady nemohou koupit ani králové, věci, na něž se jejich příkaz nevztahuje, o nichž jejich zvědovalé a donašeči nic nevyzvěděli, k jejichž zemím původu jejich námořníci a objevitelé nemohou doplout. Dnes ovládáme přírodu pouze ve svém mínění a podléháme jejímu tlaku; necháme-li se však od ní vést ve vynalézavosti, staneme se v praxi jejími pány“.²

¹ Voltaire, *Lettres philosophiques XII*, in: *Oeuvres complètes*, XXII, Paris 1879, str. 118.

nou instituci, která vyžaduje nasazení všech sil, takže už nedochází ani k rozhovoru, ani ke ztichnutí. Na širší rovině se odehrává totéž. S fašistou se nedá příliš hovořit. Pokud začne mluvit někdo jiný, považuje to za nemístné přerušování. Je nepřístupný rozumu, protože rozum je pro něj pouze ústupnost vůči ostatním.

Rozpor mezi hloupostí a chytráctvím je nutný. Buržoazní *ratio* si totiž musí nárokovat universalitu, a zároveň usilovat o její omezení. Stejně jako při směně dostává každý, co mu náleží, a přesto při ní dochází k sociální nespravedlnosti, tak je i reflexivní forma ekonomiky založená na směně, totiž vládnoucí rozum, který je obecný, a přece partikularistický, vhodný k tomu, aby byl nástrojem privilegií na základě rovnosti. Právě tomuto rozumu fašista vystavuje účet. Otevřeně vyjadřuje to partikulární, a tím odhaluje, že *ratio*, které se chlubí svou obecností, omezuje samo sebe. To, že z chytráků se rázem stávají hlupáci, ukazuje rozumu jeho vlastní nerozum.

Nicméně i fašista operuje s rozporem. Buržoazní rozum totiž ve skutečnosti není pouze partikulární, nýbrž také obecný a jeho obecnost postihuje fašismus tím, že tuto obecnost popírá. Ti, kdo se v Německu dostali k moci, byli chytřejší než liberálové, ale i hloupější. Vývoj směrem k novému řádu se zakládal na těch, kdo se na něm vědomě nepodíleli, totiž na bankrotářích, sektářských zájmových skupinách a bláznech. Jsou chráněni před důsledky chyb, pokud jejich moc brání konkurenci. V konkurenci států však fašisté nejen mohou dělat chyby, nýbrž jejich vlastnosti, jako je krátkozrakost, umíněnost, neznalost ekonomických sil, ale především neschopnost vidět negativní stránku věci a začlenit ji do hodnocení celkové situace, je subjektivně ženou do katastrofy, kterou v nehlubším nitru vždy očekávali.

Dva světy

Zde v Americe neexistuje rozdíl mezi ekonomickým osudem a člověkem samotným. Nikdo není ničím jiným než tím, jaké má schopnosti, příjmy, postavení, šance. Ekonomická charakterová maska ve vědomí lidí, i těch postižených, splývá až do nejmenších záhybů s tím, co je pod ní. Hodnota každého je dána tím, kolik vydělává, každý vydělává tolik, jaká je jeho hodnota. Čím je, to poznává pro-

střednictvím proměn své ekonomické existence. Nic víc o sobě neví. Jestliže materialistická kritika společnosti kdysi namítala idealismu, že vědomí neurčuje bytí, nýbrž bytí vědomí, že pravdu o společnosti je třeba hledat nikoli v jejích idealistických představách o sobě samé, nýbrž v její ekonomice, pak současný člověk již takový idealismus odvrhl. Svě Já dnes lidé posuzují podle jeho tržní hodnoty a to, co jsou, poznávají z toho, jak se jim vede v kapitalistické ekonomice. Jejich osud, a to je to nejsmutnější, jim není lhostejný, uznávají jeho význam. Číňan, který se loučil se světem:

„zastřeným hlasem pronesl: Příteli můj,
nebylo mi přáno štěstí na tomto světě.
Kam jdu? Putuji do hor.
Hledám klid pro své osamělé srdce.“
„I am a failure,“ říká Američan. – „And that is that.“¹

Přeměna ideje v panství

Z nejstarších dějin Dálného východu se občas vynoří tendence, které se opakují v současnosti a jsou nám důvěrně známé. Jejich podobnost vystupuje zvláště zřetelně díky odstupu mezi nimi.

Ve svém výkladu Íšá-upanišady poukazuje Deussen² na to, že pokrok, který zde indické myšlení učinilo ve srovnání s jeho předchozí úrovní, lze přirovnat k tomu, jak daleko se podle Matoušova evangelia³ dostal Ježíš za Jana Křtitele a stoikové za kyniky. Tento postřeh je ovšem z historického hlediska poněkud jednostranný, protože nekompromisní ideje Jana Křtitele a kyniků, o nic méně než názory, vůči nimž mají být pokrokem ony první verše Íšá-upanišady,⁴ se jeví spíše jako projev doleva zaměřených proudů, odštěpených od mocných klik a stran, než jako hlavní linie dějinného pohybu, od níž se

¹ Nebyl jsem úspěšný. – Už je to tak. – Pozn. překl.

² P. Deussen, *Sechzig Upanishad's des Veda*, Leipzig 1905, str. 524.

³ Mt 11,17–19.

⁴ Především Brhadáranjaka-upanišad, 3,5,1 a 4,4,22. P. Deussen, *Sechzig Upanishad's des Veda*, str. 436 n., a 479 n.

prostor. Pouze je-li cílem řeči utlačování a obhajuje-li řeč moc místo bezmoci, podílí se na obecné nespravedlnosti. – Ale moc, šeptá dál jednostranný rozum, zastupují lidé. Tím, že ji odhaluješ, děláš z nich terč. A na jejich místo se mohou dostat lidé ještě horší. – Lež tu říká pravdu. Pokud fašističtí vrazi již čekají, nemá se lid štvát proti slabé vládě. Ani spojenectví s méně brutální mocí však nemá vést k zamlčování hanebností. Pravděpodobnost, že denunce nespravedlnosti, která někoho chrání před ďáblem, poškodí dobrou věc, byla vždy menší než výhoda, kterou má ďábel z toho, že se denunce nespravedlnosti přenechá jemu. Kam až musela dospět společnost, v níž pravdu říkají už jen darebáci a Goebbels neustále připomíná, že lynčování dál vesele pokračuje. Předmětem teorie není to dobré, nýbrž to špatné. Teorie už předpokládá reprodukci života, která probíhá v určitých formách. Jejím živlem je svoboda, jejím tématem utlačování. Kde se řeč stává apologetickou, tam je již korumpována, neboť jejím základním rysem je, že nemůže být ani neutrální, ani praktická. – A nemůžeš ukazovat věci z jejich dobré stránky a místo ustavičné trpkosti hlásat jako princip lásku? – Pro pravdu existuje pouze jeden výraz: myšlenka, která odmítá nespravedlnost. Zdůrazňování dobrých stránek, není-li kladeno do souvislosti s negativním celkem a v něm zrušeno, oslavuje svůj vlastní opak: násilí. Slovy mohu intrikovat, propagovat, sugerovat, to je rys, který způsobuje, že slova jsou jako každá aktivita zapletena do reality, rys, jemuž jedinému lež rozumí. Lež našeptává, že také nesouhlas s existující realitou slouží blížícím se formám násilí, souběhu byrokracie a držitelů moci. Ve svém bezejmenném strachu může a chce vidět pouze to, co je ona sama. Vše, co se dostane do jejího média, řeči jako pouhého nástroje, se stává totožným se lží, stejně jako se věci ve tmě stávají nerozlišitelnými. Nicméně stejně jako je pravda, že neexistuje žádné slovo, jehož by lež nakonec nemohla využít, tak ani dobro slova nikdy nezazáří skrze lež, ale vždy jen v tvrdosti myšlenek namířených proti moci. Nekompromisní nenávisť k teroru prováděnému i na té nejméně významné bytosti probouzí legitimní vděčnost těch, které byly ušetřeny. Vyzývání slunce je modloslužbou. Teprve pohled na strom, který v slunečním žáru seschl, dává tušit majestát dne, který ozáří svět, aniž by jej sežehl.

Klasifikace

Obecné pojmy, vytvářené jednotlivými vědami axiomatically nebo na základě abstrakce, představují materiál umožňující reprezentaci, stejně jako jména reprezentují jednotlivé věci. Boj s obecnými pojmy je nesmyslný. Tím však o dignitě obecného není řečeno vše. Co je společné mnoha jednotlivinám nebo co se v jednotlivém stále opakuje, ještě dlouho nemusí být stabilnější, věčnější, hlubší než to zvláštní. Hierarchie obecných kategorií není zároveň hierarchií významnosti. V tom spočíval omyl eleatů a všech, kdo je následovali, především Platóna a Aristotela.

Svět je jedinečný. Pouhé opakování momentů, které se stále znovu a znovu vnucují jako tytéž, se podobá spíše marné a nutkavé litanii než vykupujícímu slovu. Klasifikace je podmínkou poznání, nikoli poznáním samým, a poznání pak opět rozpouští klasifikaci.

Lavina

V současnosti již nedochází k obratu věcí. Obrat věcí je vždy obratem k lepšímu. Je-li však v dobách, jako je ta dnešní, nouze nejvyšší, pak se nebesa otevírají a dští svůj oheň na ty, kdo jsou beztak ztraceni.

Tento dojem vyvolává nejprve to, co se obvykle nazývá společenskými nebo politickými záležitostmi. Titulní stránky deníků se kdysi šťastným ženám a dětem jevily jako cizí a vulgární – noviny jim připomínaly hospodské tlachání. Po zavedení tučného tisku se noviny nakonec dostaly do domu a staly se skutečnou hrozbou. Zbrojení, události v zámoří, napětí ve Středomoří, a kdo ví jaké ještě bombastické titulky nakonec v lidech probouzely skutečný strach, až vypukla první světová válka. Potom přišla inflace s ciframi stále závažnějšími. Když se zastavila, neznamenalo to žádný obrat, ale ještě větší pohromu, racionalizaci a krácení. Když začaly narůstat Hitlerovy volební preference, nejprve sice pomalu, ale ustavičně, bylo již jasné, že celý tento vývoj je lavina. Volební výsledky jsou pro tento fenomén vůbec příznačné. Když během voleb, v nichž zvítězili nacisté, dorazily první výsledky z několika volebních okrsků, osmina, šestnáctina hlasů již dávala tušit, jak celé volby dopadnou. Pokud se v deseti nebo dvaceti okrscích v drtivé míře prosadí určitý směr,

ostatních sto již nebude volit jinak. Působí tu duch uniformity. Podstata světa odpovídá statistickému zákonu, na jehož základě se klasifikuje jeho povrch.

V Německu fašismus zvítězil s hrubě xenofobní, kultuře nepřátelskou, kolektivistickou ideologií. Nyní, když pustoší obrovské části světa, musí proti němu národy bojovat, není jiné východisko. Ale až bude po všem, v Evropě se vůbec nemusí rozšířit duch svobody. Evropské národy mohou být stejně xenofobní, kultuře nepřátelské a pseudokolektivistické, jako byl fašismus, proti němuž se musely bránit. Ani jeho porážka nutně nezastaví pohyb laviny.

Principem liberální filosofie byla formule „jak..., tak...“ Dnes se podle všeho uplatňuje formule „buď..., anebo...“, ale tím způsobem, jako by již bylo rozhodnuto, že rozhodnutí bude špatné.

Izolace komunikací

Moderní komunikační média vedou k izolovanosti lidí a nejen těch, kdo žijí ve světě ducha. Nejenže se prolhaná řeč rozhlasového hlasatele usazuje v mozku jako vzor řeči a brání lidem, aby spolu hovořili, nejenže reklamní slogany na pepsi-colu přehlaušují zhroucení kontinentů, nejenže se promiskuita a rozvody filmových hrdinů stávají vzorem pro mladé lidi. Pokrok doslova drží lidi daleko od sebe. Malá přepážka na nádraží nebo v bance umožňovala zaměstnancům, aby mluvili a vtipkovali s kolegy; skleněná okna moderních kanceláří, obrovské sály, v nichž společně sedí bezpočet zaměstnanců, a veřejnost i manažeri je mohou snadno kontrolovat, znemožnila privátní konverzaci. Ani na úřadech se daňový poplatník nemusí obávat, že by úředníci mrhali časem. Jsou v kolektivu izolováni. Ale dopravní prostředky oddělují lidi i fyzicky. Železnici vystřídalauta. Jízda vlastním automobilem redukovala možnost seznámit se na cestách s novými lidmi na kontakt se stopaři. Lidé cestující auty jsou od sebe zcela izolováni. Hovory v jednotlivých autech se proto v ničem neliší, rodinný rozhovor je veden praktickými zájmy. Jako každá rodina ve stejné příjmové kategorii vynakládá stejné procentní částky přesně podle statistik, tak se témata hovorů liší podle třídy automobilu. Jestliže se někdy setkají v restauracích, jejichž menu a prostory příslušné cenové úrovně jsou identické, návštěvníci zjišťují, že s přibý-

vající vzájemnou izolací se sobě stále více podobají. Komunikace utváří uniformitu lidí tím, že je stále více atomizuje.

Ke kritice filosofie dějin

Lidský rod není, jak se někdy tvrdilo, vedlejším produktem dějin přírody, který vznikl nahodilou hypertrofií mozkového orgánu. Tak je tomu pouze u rozumu některých jednotlivců a v krátkých obdobích snad i u některých zemí, v nichž těmto jednotlivcům dala ekonomie prostor. Mozkový orgán nebo lidská inteligence je dostatečně silná na to, aby vytvořila regulérní epochu planetárních dějin. Lidský rod s jeho stroji, chemikáliemi, organizačními silami – patří to k němu jako zuby k medvědovi, protože slouží stejnému účelu, jen lépe fungují – je v této epoše *dernier cri*²¹ přizpůsobení. Lidé své bezprostřední předchůdce nejen předstihli, nýbrž zdecimovali tak důkladně, jak to žádný jiný druh nedokázal, masožravé ještěry vyvímáje.

Proto vypadá dosti násilně, když někdo světové dějiny vykládá v kategoriích svobody a spravedlnosti, jako to dělal Hegel. Tyto kategorie jsou založeny v izolovaných jednotlivcích, kteří z hlediska systému jako celku nic neznamenaají, leda snad pomáhají vytvářet přechodnou společenskou situaci, v níž se produkuje obzvlášť mnoho strojů a chemikálií, které mají posilovat jednu část lidského rodu a utlačovat jiné. Ve smyslu těchto vážných dějin jsou všechny ideje, zákazy, náboženství, politická přesvědčení zajímavé jen natolik, nakolik zvyšují nebo snižují přirozené šance na přežití lidského rodu. Osvobození občanů z nespravedlivé feudální a absolutistické minulosti umožnilo prostřednictvím liberalismu rozpoutat mašinerii, podobně jako emancipace ženy vedla k jejímu zařazení do armády. Duch je tu bezmocný a vše, co je v jeho původu a existenci dobré, je zapleteno v této hrůze. Sérum, které lékař podává nemocnému dítěti, se získává zabitím bezbranného tvora. V něžných slovech milenců stejně jako v nejsvětějších symbolech křesťanství jsou stopy požitku z masa kůzlete, a v tomto požitku samém jsou prvky dvojznačného

²¹ Poslední výkřik. – Pozn. překl.

v chorobné domýšlivosti nereflektovaná sebezáchova. Tyto rysy sice pomáhají individuu odolat tlaku přírody a společnosti, nemoci a bankrotu, ale právě proto se stávají něčím vynuceným. Ve své nevnitřnější komůrce naráží individuum na stejnou moc, před níž chce utéci do svého nitra. Jeho útěk je proto beznadějnou chimérou. Tuto kletbu individuace osvětlují Moliérovky komedie, stejně jako Daumierovy kresby; nicméně nacionální socialisté, kteří individuum škrtají, se na oně kletbě spokojeně pasou a jako svého klasického malíře etablojí Spitzwega.

Ztvrdlé individuum reprezentuje to lepší jen ve vztahu ke ztvrdlé společnosti, nikoli absolutně. Sám v sobě pociťuje hanbu za to, co kolektiv stále znovu dělá jednotlivci a co se děje, když už žádný jedinec neexistuje. Odosobnění přísluhovači dneška jsou přímými potomky lékárníků podléhajících splínu, vášnivých pěstitelů růží a politických trpaslíků dřívější.

Filosofie a dělba práce

Není těžké poznat, jaké místo má věda ve společenské dělbě práce. Má za úkol co nejvíce hromadit fakta a jejich funkční souvislosti. Jejich uskladnění musí být přehledné. Věda má jednotlivým průmyslovým odvětvím umožnit, aby ihned našla žádané intelektuální zboží v požadované kvalitě. Uskladňování již do značné míry probíhá s ohledem na jednotlivé průmyslové obory.

Materiál mají poskytnout také historická díla. Možnost jeho využití nelze hledat bezprostředně v průmyslu, ale nepřímo v administrativní sféře. Stejně jako již Machiavelli psal pro potřebu knížat a republik, tak se dnes pracuje pro ekonomické a politické výbory. Historická forma se ovšem stala překážkou, historický materiál je lepší hned od začátku pořádat z hlediska určitého administrativního úkolu: stejně jako manipulace s cenami zboží nebo s náladami mas. Zájem o tuto činnost neprojevuje pouze správa a průmyslová konšocia, ale také odbory a strany.

Oficiální filosofie slouží vědě, která takto funguje. Jako svého druhu taylorismus ducha má přispět ke zlepšení jeho produkčních metod, racionalizovat hromadění poznatků, znemožnit plýtvání intelektuální energií. V dělbě práce je jí přiděleno místo stejným způsobem

jako chemii nebo bakteriologii. Těch několik pozůstatků filosofie, které znovu vybízejí ke středověkému uctívání Boha a k nazírání věčných podstat, se na světských universitách ještě tolerují, protože tyto pozůstatky jsou tak reakční. Další si pěstují ještě několik historiků filosofie, kteří neúnavně přednášejí o Platónovi a Descartovi, ale dodávají, že už zastarali. K nim se tu a tam připojuje nějaký veterán sensualismu nebo zasloužilý personalista. Ti se zaměstnávají tím, že pole vědy zbavují plevele dialektiky, která by jinak mohla vyrůst příliš vysoko.

Ale na rozdíl od představ těch, kdo ji spravují, znamená filosofie myšlení, které nekapituluje před vládoucí dělbou práce a nenechá se od ní úkolovat. Existující společenská skutečnost zdolává člověka nejen fyzickým násilím a materiálními zájmy, ale také nesmírně mocnou sugescí. Filosofie není syntéza, základní či zastřešující věda, nýbrž snaha odolat sugesci, pevné rozhodnutí trvat na intelektuální a skutečné svobodě.

Nicméně dělba práce, jak se vyvinula pod panstvím, tu není ani v nejmenším ignorována. Filosofie u ní pouze vidí lež, že jí nelze uniknout. Protože se nenechá hypnotizovat tím, co je mnohem silnější, může ji sledovat do všech koutů společenské mašinérie, kterou *a priori* ani nemá vzít útokem, ani ji jinak řídit, nýbrž ji má pojmout tak, aby se její pojetí vymanilo z kletby, kterou tato mašinérie uskutečňuje. Kdyby si úředníci, které si církvích a v novinách, vyžádali na filosofii zprávu o tom, jaké jsou její principy, jimiž legitimuje své hledání, uvedli by ji tím do krajních rozpaků. Filosofie neuznává žádné abstraktní normy nebo cíle protikladné těm, které se již uplatňují. Její svoboda vůči sugestivnosti existující společenské skutečnosti spočívá právě v tom, že akceptuje buržoazní ideály, aniž vyslovuje svůj nesouhlas, ať už jsou to ty, které třeba ještě zástupci existující skutečnosti v překroucené podobě vyhlásují, nebo ty, v nichž lze ještě navzdory veškeré manipulaci rozpoznat objektivní smysl technických i kulturních institucí. Filosofie věří, že dělba práce je tu pro lidi, a věří, že pokrok vede ke svobodě. Proto se s danou dělbou práce a existujícím pokrokem snadno dostává do konfliktu. Snaží se svým jazykem vyjádřit rozpor víry a skutečnosti, a přitom se drží v těsné blízkosti časově podmíněných fenoménů. Na rozdíl od novin pro ni nemá gigantické masové vraždění větší váhu než

zabití několika duševně nemocných. Nevěnuje intrikám státníka koketujícího s fašismem více pozornosti než malému lynčování, ani neupřednostňuje bombastické reklamy filmového průmyslu před intimním pohřebním oznámením. Filosofii jsou cizí sympatie s velikostí. V tomto smyslu je jí existující skutečnost vzdálená, a zároveň srozumitelná. Hlas filosofie náleží předmětu, i když bez jeho vůle; filosofie je hlasem rozporu, který by bez ní nebyl slyšitelný, a proto by mlčky triumfoval.

Myšlenka

Skutečnost, že pravda nějaké teorie je totéž jako její produktivita, je samozřejmě omyl. Mnozí lidé, jak se zdá, to však pojmají opačně. Mají za to, že pro teorii není nutné používat myšlení, a že si je má proto ušetřit. Každé vyjádření nesprávně vykládají jako poslední slovo, jako příkaz nebo tabu. Před myšlenkou se sklánějí jako před Bohem, nebo ji napadají jako modlu. Vůči myšlence nejsou svobodní. Jedním ze základních rysů pravdy však je, že na ní člověk participuje jako činný subjekt. I když naslouchá větám, které jsou samy o sobě pravdivé, jejich pravdu objeví jen tak, že při tom myslí a myšlení dále rozvíjí.

Onen fetišismus myšlenky se v dnešní době projevuje drastickým způsobem. Člověk se má zodpovídat za myšlenku, jako by myšlenka byla bezprostředně činem. Proto se netoleruje pouze slovo, které chce zasáhnout moc, nýbrž i slovo, které ohmatává, experimentuje, hraje si s možností omylu, hýbe se. Ale být nehotové a vědět to – to je také rys myšlení, a zvláště toho, s nímž stojí za to zemřít. Věta, že pravda je celek, se ukazuje jako totožná s jejím opakem, že pravda vždy existuje pouze jako část pravdy. Nejubožejší omluvou, kterou intelektuálové našli pro katy – a posledním desetiletím v tom nelenili –, tedy tou opravdu nejubožejší omluvou je to, že myšlenka, kvůli níž byla oběť zavražděna, byla chybná.

Člověk a zvíře

Idea člověka se v evropských dějinách vyjadřuje skrze odlišení od zvířete. Zvířata svou nerozumností dokazují důstojnost člověka. To-

hoto protikladu se vytrvale a jednohlasně dovolávali všichni, kdo tu byli před buržoazním myšlením – staří Židé, stoikové a církevní otcové, středověk i novověk –, takže se jako máloco stal základní součástí západní antropologie. A je přijímán i dnes. Behavioristé na něj zapomněli jen zdánlivě. Když na lidi aplikují stejná schémata a výsledky, které si ve svých děsivých fyziologických laboratořích vynucují na bezbranných zvířatech, vyjevují tento rozdíl zvlášť vynalézavým způsobem. Závěr, který vyvozují ze zmračených zvířecích těl, se nehodí na zvířata žijící na svobodě, nýbrž na dnešního člověka. Tím, čeho se dopouští na zvířeti, člověk ukazuje, že ze všech živých bytostí je to pouze on, kdo dobrovolně funguje tak mechanicky, slepě a automaticky jako škubání spoutané zvířecí oběti, kterou odborník používá ke svým pokusům. Profesor u pitevního stolu toto škubání vědecky definuje jako reflexy, věstec u oltáře je prohlašoval za znamení svých bohů. Rozum, který patří člověku, postupuje nemilosrdně; zvíře, z něhož vyvozuje zakrvavený závěr, má jen nerozumnou hrůzu, puzení k útěku, který je mu znemožněn.

Co nemá rozum, to se nedostává ke slovu. Držení rozumu, které vládne ve viditelných dějinách, je však dostatečně výmluvné. Celá země vydává svědectví o slávě člověka. Vládu rozumu na sobě nerozumná zvířata zakoušela po celou dobu lidských dějin: ve válce i v míru, v aréně i na jatkách, od pomalé smrti mamuta, kterého pomocí prvního plánování přemohly primitivní lidské tlupy, až po dnešní neustávající vykořisťování zvířecího světa. Tento viditelný proces zakrývá katům proces neviditelný: život bez světla rozumu, existenci zvířat samotných. Ta by byla pravým tématem psychologie, neboť pouze život zvířat probíhá podle duševních podnětů; tam, kde má psychologie osvětlit lidskou psychiku, jsou lidské bytosti již poškozené. Tam, kde se mezi lidmi volá na pomoc psychologie, tam se nevelký prostor bezprostředních vztahů zmenšil ještě více, a také v něm se lidé zvětčují. Uchylovat se k psychologii, abychom porozuměli jiným, je nestoudné, vysvětlovat jí vlastní motivy je sentimentální. V psychologii zvířat se však její předmět dostal mimo zorné pole, při šikanování zvířat v pastech a labyrintech se zapomnělo na to, že mluvit o duši a jejím poznání je třeba právě a jedině vzhledem ke zvířatům. Také Aristotelés, který zvířatům přisuzoval jistou, i když inferiorní duši, se však raději zabýval jejich těly, částmi, pohybem a plozením než jejich vlastní existencí.